

УДК 340.15(474.5):322:281.9

М. В. Крумаленко

ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ЩОДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

На початку формування Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) як держави її правителі конче потребували підтримки руської православної шляхти, чим і було викликане досить прихильне ставлення до православ'я та православної церкви, що знайшло свій відбиток у прийнятті православ'я частиною політичної еліти, а також у численних династичних шлюбах литовських князів та православних княжен. У межах князівства існувала православна церковна організація, яка, подібно до інших європейських країн та подібно до Московської Русі розглядалася правителями як частина політичної організації держави. Так, у 1317 р. була створена, а в 1354 р. відновлена Литовська митрополія православної церкви [1, с. 88, 93], яка підпорядковувалася безпосередньо константинопольському патріарху.

При всьому тому повноваження литовського митрополита не поширювалися на власне Русь, яка юридично була у підпорядкуванні київського митрополита, хоча фактично київський митрополит вже давно переніс свою кафедру до Москви. Київ все ще залишався у свідомості суспільства духовним центром Русі і тому контроль над митрополичою кафедрою у Києві надавав суттєву перевагу Москві у боротьбі зі своїм постійним супротивником — Литвою. Володіння київською митрополичою кафедрою, а ширше — боротьба за домінування над православною церквою було головним контрапунктом у литовсько-руських відносинах другої половини XIV — першої половини XVI ст.

Київський митрополит з часів Івана Калити реально проживав у Москві, тому всі його дії та дії висвячених ним священників розглядалися великими литовськими князями як продовження політики московських князів — зовнішньополітичних суперників ВКЛ. Зі свого боку великі князі литовські, не маючи можливостей для повного покатоличення населення своїх слов'янських земель, намагалися використати православну церкву як знаряддя власної політики.

Відновлення Литовської митрополії було лише частиною політичного плану великого князя Ольгерда, який хотів і на київській митрополичій кафедрі бачити ієрарха, який управляв би всіма православними ВКЛ, але тягнув не до Москви, а до його литовської столиці; щоб церковно-адміністративний центр для всіх руських перемістити з Москви до Литви [2, с. 316]. Ця позиція викликала опір з боку формально київського, а фактично московського митрополита Алексія.

Намагаючись примирити Ольгерда та Київського митрополита, який проживав та провадив основну свою діяльність у Московській Русі, константинопольський патріарх Філофей неодноразово посилав до них своїх посланців. Один із них — Кипріян — переконав патріарха, що православним ВКЛ і Галичини насправді неможливо знаходитися у залежності від московського церковного центру: кожній із цих єпархій потрібен був свій митрополит. Кандидатура Кипріяна була узгоджена із князем Ольгердом, більше того, він погрожував звернутися до римського папи, якщо патріарх не поставить цю кандидатуру на митрополичу кафедру у ВКЛ [1, с. 101]. Історики відзначали добрі відносини між литовським правителем та нововисвяченим митрополитом [3, с. 36–37], що було запорукою злагоди в суспільстві та ефективності дій як державної, так і церковної влади.

З висвяченням митрополита Кипріяна у 1376 р. Київська митрополія фактично відокремилася від Московської, хоча повністю самостійне існування двох митрополій православної церкви історик Макарій (Булгаков) веде з 1448 р., а саме з моменту розколу між православними ієрархами з питання ставлення до Флорентійської унії. Київська митрополія ухвалила, хоча й непевно, унію, а Московська засудила. Як стверджує М. Є. Бичкова, і з її думкою слід погодитися, православні у Великому князівстві не чинили відкритого опору унії, в Литві XV в. розвивалася думка про загальне християнське примирення [4, с. 41].

Отже, політика перших князів ВКЛ щодо православної церкви була спрямована на опанування київською митрополичою кафедрою і досягнення автономії від московського православ'я. На той момент православна церква розглядалася як ймовірний варіант державної церкви для ВКЛ. Цей варіант не був реалізований через історичний вибір іншої гілки християнства — католицької релігії — як державної.

Слід погодитися із твердженням С. Морозової, що протягом XIV–XV ст. із загальної візантійсько-східнослов'янської спадщини часів Київської Русі поступово формуються дві течії — російське православ'я навколо Московського митрополита та руське — навколо митрополита Київського, Галицького та всієї Русі [5]. Слід додати лише, що спочатку відмінності між цими течіями були не канонічними, а суто політичними та організаційними, а в подальшому, у XVI ст., перетворилися на практично повну самостійність Київської митрополії стосовно Константинопольського патріархату.

Унія з католицькою Польщею та орієнтація на Захід, який на той

момент був суцільно католицьким, поставили питання про місце православної церкви у державі, адже литовські князі добре розуміли, що масового переходу до католицизму, особливо в народних низах, не приходилося чекати. Саме тому вони, проводячи, безумовно, прокатолицьку політику, намагалися виробити власну стратегію і щодо православної церкви. Так, де це було можливо, великий князь Вітовт виступав як провідник покатоличення населення. Вітовт, будучи прихильником незалежного статусу ВКЛ, з одного боку, сподівався на підтримку католицької церкви проти спроб зростаючого Московського князівства інкорпорувати землі колишньої Київської Русі, з іншого, будучи прагматичним політиком, розумів недоцільність конфронтації з 90 відсотками населення на білоруських та українських землях, яке було православним і зовсім не прагнуло до зміни конфесії.

Важливою віхою на шляху організаційного відокремлення руського православ'я у межах ВКЛ стали події початку XV ст.

У 1408 р. після смерті митрополита Кипріяна київським (фактично — московським) митрополитом був призначений грек за походженням Фотій, який, передусім, розпочав відновлення занедбаної московської частини митрополії, що викликало незадоволення і рядових парафіян у ВКЛ, де він майже не бував, і великого князя Вітовта, який не міг впливати на його дії. До того ж Фотій використовував багатства Київської митрополії для підтримки візантійського патріарха та московської частини митрополії (подейкували, що він вивозив із білоруських та українських церков коштовності). Саме це стало приводом усунення Фотія від керівництва справами православної церкви у ВКЛ. Одночасно Вітовт від імені православних єпископів звернувся до патріарха Євтимія з проханням призначити особісного митрополита для православних мешканців земель ВКЛ, у чому Вітовту було відмовлено.

Тоді Вітовт зібрав у Новогрудку собор (точніше, зібрання) литовських православних єпископів (Феодосій, арх. Полоцький, Ісак, арх. Чернігівський, Діонісій, арх. Луцький, Герасим, арх. Володимирський, Галасей, арх. Перемиський, Севастян, арх. Смоленський, Харитон, арх. Холмський, Еуфімій, арх. Туровський). Він засудив діяльність митрополита Київського Фотія, звинувачуючи його у нехтуванні церковними справами [6, док. № 24, с. 33]. 15 листопада 1415 р. Вітовт, усі князі литовських та руських земель, бояри та вельможі, архімандрити, ігумени, ченці, попи поставили митрополитом церкви Київської і всієї Русі Григорія Цамблака.

Для мети цього дослідження особливо цікавою здається аргументація обрання окремого від Москви церковного ієрарха. Вітовт, відкриваючи собор, заявив, що його мотивом були побоювання, що саме його обвинувачують у занедбанні православної церкви через те, що він належить до іншої конфесії: «Жаль мені дивитись на все це, що чужі люди стануть говорити: ось, государ не тієї віри, так і Церква зубожіла; так щоб цих розмов не було, а занепад Церкви від митрополита, а не від мене»

[6, док. № 25, с. 36, 227, 574–575]. Отже Вітовт намагався балансувати між різними християнськими конфесіями і, разом із тим, поставити православну церкву поза контролем із Москви.

Зібрання єпископів зробило спробу обґрунтувати рішення посиленням на церковні канони (Святе Письмо та перекази). Їхня аргументація була такою. По-перше, вони посилалися на святих апостолів, згідно з настановами яких «два або три єпископа висвячують митрополита». По-друге, аргументом став прецедент самостійного постановлення церковного ієрарха у часи князювання Ізяслава Київського, коли єпископи зібралися і обрали митрополита. По-третє, зібрання єпископів посилалося на досвід інших православних народів: «сродні» нам болгари та серби «своими єпископи поставлше собъ прьвосвятителя». Далі досить патетично — «И что глаголем о Болгарах или о Сербех? От святых Апостолов тако уставлено бысть» [6, док. № 24, с. 34].

Далі соборна грамота дорікала Візантійській державі щодо насильства над православною церквою і надання преференцій Московському православ'ю. Святий вселенський собор та патріарх Константинопольський «по правилам поставити митрополита не могут, но кого царь повелит; и отселе купується и продается дар святого Духа, яко же и отець его сътвори на Киевскую церковь, в днеш наших, о Куприяне митрополите, и о Пимине, и о Дионисии и о иных многих, и не смотряше на честь церковную, но смотряше на злато и серебро много» [6, док. № 25, с. 35].

Після цих подій Вітовт надав окружну грамоту, затвердивши обрання Цамблака та відокремивши Київську митрополію від Московської. Вітовт риторично згадує — митрополитів було багато, але церкви вони не будували, не опікувалися приходами. Вітовт нагадував, що надсилав до Константинополя владика Полоцького Феодосія, прохаючи поставити саме його Київським митрополитом, але натомість був присланий Фотій, який практично у Києві не жив. Після цього просили поставити Григорія, але й це не було зроблене через те, що «они хотят того чтобы по своей воле ставити митрополита. По накупу, хто ся у них закупить на митрополью, чтобы таковой в их воли был, где бы грабя, пусто чиня, а к ним выносил».

Обрання Г. Цамблака Вітовт розглядав у контексті майбутньої унії церков. Саме тому він відправив його у 1418 р. на Констанцький католицький собор з метою започаткувати переговори щодо з'єднання церков.

Ступінь втручання державної влади у суто церковні справи оцінюється по-різному. Так, А. Мартос оцінює справу Цамблака позитивно [1, с. 153], тоді як Макарій (Булгаков), критикуючи її, наголошує на суто політичних мотивах цієї акції [7, с. 123]. Але, як би там не було, обрання Цамблака створило прецедент, а саме — призначення митрополита константинопольським патріархом за узгодженням з великокнязівською владою, яка опиралась на волевиявлення єпископів. І навпаки, коли у 1476 р. без відома та волі князя та єпископів був призначений митрополит Спиридон, ієрархія його не прийняла, хоча тут слід вбачати, як

вірно пише Б. М. Флоря, і політичний підтекст: Спиридон, поставлений константинопольським патріархом, об'єктивно заважав унійним справам [8, с. 54].

На політику великих князів литовських щодо православної церкви певною мірою вплинула політика польських королів. 22 березня 1443 р. Владислав III видав жалувану грамоту греко-руському духовенству про зрівняння його у свободі віросповідання та юрисдикційних правах з римсько-католицьким духовенством. Православна церква отримала право на духовний суд та церковні вотчини. Всім православним церквам, єпископам та іншим духовним особам «набоженства греческого и руского» король надає «тые вси права, волности, способы, звычайи и всякие свободы... такыи ж, яковых в королевствах наших Полском и в Венгерском вси костелы и их арцибискупове, бискупове, преложеные и иные особы костелные, звычайу Римское церкви, заживають и з них веселять-ся» [6, док. № 42, с. 56–57].

Ця політика знайшла продовження і у ВКЛ. 2 травня 1457 р. Казимир IV Ягеллон видав грамоту литовському, руському та жмудському духовенству, дворянству, лицарям, шляхті, боярам та местичам про зрівняння їх у правах з поляками. Цим привілеєм він зобов'язався захищати права церкви, зокрема, майнові, тобто права на володіння нерухомим майном, землею. По-друге, він зобов'язався призначати священників тільки з числа мешканців ВКЛ, і лише у випадку відсутності достойної кандидатури — з числа інших кандидатів [6, док. № 61, с. 74]. З точки зору В. О. Беднова, цей привілей нічого не змінював у правовому становищі православної церкви та духовенства: вони залишалися другорядною конфесією, яку влада лише терпіла [9, с. 231].

Аналіз правового становища православної церкви буде неповним без урахування тогочасного загальноєвропейського церковного контексту. Католицька церква переживала добу Великої схизми (коли одночасно діяло два, а то й три папи) та ранніх реформаційних рухів (Джон Уікліф, Ян Гус та Ієронім Празький). Православна церква теж переживала не кращі часи (Б. Гудзяк говорить навіть про кризу православ'я [10, с. 56–57]). У самому візантійському духовенстві та поміж парафіянами не було єдності. Частина духовенства, передусім вищі ієрархи, схилилася до примирення із римським папою перед обличчям турецьких завоювань на Балканах. У цьому союзі вони вбачали запоруку протидії мусульманству та османам. Рядові парафіяни, навпаки, відкидали ідею співробітництва із західним християнством.

В умовах внутрішньоцерковного розбрату екуменічні ідеї щодо об'єднання християнських церков ставали дедалі популярнішими. Великокнязівська влада ВКЛ була однозначно налаштована на унійну політику, свідченням чого була санкціонована урядом участь Григорія Цамблака у Констанцькому соборі. Поліконфесійна та поліетнічна держава несла в собі потенціал нестабільності, який міг бути «знятий» тільки об'єднанням церков.

У Флорентійському соборі 1439 р. з боку православної церкви брав участь київський митрополит Ісидор, що поставив свій підпис під кінцевим документом, який визнав римського папу главою помісних християнських церков. Вважається, що і католицькі, і православні ієрархи проігнорували унію. Дійсно, врешті-решт її було скасовано Ієрусалимським патріархом та Константинопольськими соборами 1450 та 1472 рр. Із не виправним запізненням унію підтримали державні структури ВКЛ та Польщі (тільки у 1458 р.). Але так було не всюди. До унії толерантно поставились у Києві, Смоленську та деяких інших містах ВКЛ. Так, київський князь Олелько офіційно підтвердив Ісидору його права, якими користувалися на території київської митрополії його попередники. 5 лютого 1441 р. унія була офіційно проголошена у св. Софії Київській [10, с. 60].

Як зазначає О. В. Русина, посмертна доля Ісидора, який був занесений до поминальника Києво-Печерського монастиря, свідчить, що унійна ідея зовсім не була чужою церковній ієрархії ВКЛ. Більше того, до початку XVI ст. окремі київські митрополити вважали Флорентійську унію чинною. Наприклад, такої політики дотримувався митрополит Київський та Галицький Григорій II [11, с. 55–56].

Протягом другої половини XV ст. православні представники литовсько-руської еліти (сини земського підскарбія Солтана, священник Київської митрополії Павло) неодноразово відвідували Рим, приносили присягу римському папі, що свідчить про наявність унійних тенденцій у вищому шарі суспільства. У 1476 р. ряд православних державців та магнатів ВКЛ (Ходкевич, брати Солтани, князі Бельські та Вяземські) написали листа до папи Сікста IV з визнанням Флорентійської унії, але при цьому не визнавали верховенства римського престолу. Доля листа невідома: неясно, чи був він взагалі відправлений, але цей документ є важливим свідченням наявності у ВКЛ суспільних очікувань на об'єднання християн, щонайменше, за обережним висловом Б. М. Флорі, можна говорити про коливання настроїв православних щодо унії [8, с. 41–42].

Як стверджує Б. М. Флоря, для православної церкви у ВКЛ унія з Римом на умовах, вироблених Ферраро-Флорентійським собором, означала збереження традиційного ладу церковного життя та скасування дискримінаційних постанов щодо православних [8, с. 61].

Унійні тенденції у ВКЛ мали і свій зовнішньополітичний вимір, оскільки наштовхувалися на категоричне несприйняття такого вирішення питання з боку Московської держави. Так, сучасні дослідники говорять про те, що, спробу церковної унії було використано Москвою як привід для втручання у внутрішні справи ВКЛ на рубежі XV–XVI ст. [12, с. 13].

В історіографії превалює точка зору, що визнання Флорентійської унії церковними ієрархами не вплинуло на життя православного духовенства та рядових парафіян. Уявляється, ця позиція потребує уточнення. Документи свідчать про те, що рядові парафіяни-благодійники діяли

якраз у відповідності до постанов Флорентійської унії, яка не скасовувала православних обрядів, а тільки зрівнювала православні та католицькі парафії у правах. Так, наприклад, О. Ходкевич (1509) зробив фундушовий запис на рахунок церков як римського, так і грецького закону [13, док. № 53, с. 40–41]. Княгиня Г. Соломорецька, що належала до кальвіністської родини, пожалувала Київській митрополії сіножать (1559) [13, док. № 136, с. 147]. Взагалі участь у відправах у храмі «чужого» обряду не була на ті часи чимось надзвичайним. Так, наприклад, католицька літургія супроводжувала відкриття сейму, тому на ній були присутні і католики, і православні (протестантський молебень проходив окремо).

В історичній літературі, з часів патріарха української історичної науки В. Б. Антоновича, немало говорилося про утиски православної церкви у ВКЛ. Зокрема, наводився факт заборони будувати та ремонтувати православні храми Вітебська та Вільни, яка нібито була видана Казимиром IV Ягеллоном у 1481 р. [14, с. 53–54, 64]. О. В. Русина, посилаючись на дослідження, передусім, польських та литовських дослідників (З. Войтковяк, К. Ходиніцький, П. Рабікаускас), спростовує цей факт. Вона зазначає, що у документах XV ст. є тільки поодинокі посилання на якусь не окреслену чітко давню традицію «церквей греческого закону больше не прибавляти»; на неї посилався великий князь литовський Олександр, відмовляючись будувати для своєї дружини Олени, доньки Івана III, православну церкву у Вільно (1494–1495).

Як засвідчує білоруський історик Г. Саганович, король Казимир IV за своє життя фундував тільки три католицьких храми і аж сім православних. Фундушові записи на користь православних інституцій робили й інші королі, причому не тільки на слов'янських, але й на литовських землях ВКЛ. Зокрема, Сигізмунд II у 1517 р. дарував Борисоглібській церкві у Новогрудку п'ять служб землі, Сигізмунд-Август у 1553 р. надав Ковенській (тобто на суто литовській землі) православній церкві Всіх Святих волоку землі, королева Бона у 1555 р. встановила видачу 13 коп 40 грошей щорічно на користь православної Дмитрівської церкви у Пінську [15, с. 32].

Не можна не погодитися з Б. М. Флорею, який стверджує, що за наявності у польських королів-литовських князів зацікавленості у релігійно-політичній єдності населення держави, зрозуміло, в рамках католицизму, вони добре розуміли, що досягти його виключно насильницькими методами неможливо [8, с. 41].

Православна церква мала численні парафії, церкви та монастирі у ВКЛ. Так, лише у володіннях князів Острозьких було понад 600 православних церков і до 10 монастирів. А. О. Гурбик наводить такі переконалі цифри, що демонструють зростання монастирського землеволодіння: в XVI ст. у Печерського монастиря було 40 сіл, у Пустинського — 30, на Волині 70 сіл належало монастирям, крім того, 60 сіл та 4 містечка перебували у власності єпископа [16, с. 59].

Політика великих князів литовських щодо церкви мала ще один важливий правовий аспект, а саме — ставлення до церковних судів, визнання їхньої юрисдикції над окремими групами населення та за окремими категоріями справ. Великі князі не раз демонстрували свій намір не втручатися у церковну юрисдикцію, причому цю політику можна назвати установленою, оскільки князі не змінювали її протягом усього існування ВКЛ.

У 1443 р. так званий «диплом Владислава» постановив: «Всім церквам, їхнім єпископам, настоятелям, духовенству й усім церковним людям грецького і руського обряду ми вважали за відповідне дати всі ті права, свободи, обряди, звичаї та привілеї, і їх оцим письмом на повсякчас даємо» [6, док. № 42, с. 56–57].

Важливим актом інституціоналізації церковної юрисдикції над певними категоріями людей та юридичних справ стало визнання князівською владою церковного права як такого, що застосовується у межах ВКЛ, і рішення на підставі якого визнаються державою. 20 березня 1499 р. великий князь Олександр надав жалувану грамоту Київському митрополиту Йосифу та православним єпископам литовських та руських областей про недоторканність церковного суду та церковного майна на підставі церковного статуту Ярослава Мудрого. Підставою для грамоти стала скарга митрополита на втручання державних чиновників у справи, підсудні церковному суду, та у доходи церкви. Йосиф представив як правову підставу своїх вимог «Скруток Ярослава», тобто церковний статут Ярослава Мудрого. Олександр, зазначивши, що визнання цього документу «з ласки наше», підтвердив юрисдикцію церкви над православними: «Маєт митрополит Йосиф и по нем будучи митрополиты и вси епископы, которые ж под митрополиею Киевскою, судити и рядити, и вси дела духовные справовати, хрестиянство Греческого закону, подле тых прав, выпису того свитка Ярославля, на вечные часы» [6, док. № 166, с. 190]. Православна церква отримала підтвердження непорушності свого майна. Державці та магнати не мали права знищити православну парафію. Образи, нанесені православному священику, були підсудні церковному суду [6, док. № 166, с. 190].

У 1505 р. жалувана підтверджувальна грамота була надана великим князем Олександром Смоленському митрополиту Йосифу, панам, боярам та всім мешканцям Смоленщини про непорушність православної віри, прав та вольностей, дарованих Вітовтом, Сигізмундом та Казимиром [6, док. № 213, с. 359–363].

Церковне право, яким користувалася православна церква у ВКЛ, мало свої особливості у порівнянні з Московською митрополією. Зокрема, тут раніше, ніж у Москві, були здійснені спроби впорядкування системи правових норм, що регулюють внутрішнє життя та зовнішню діяльність церкви. 25 грудня 1509 р. у Вільно митрополитом Йосипом Солтаном був скликаний собор духовенства Київської митрополії, в якому взяли участь усі вісім єпископів (включаючи митрополита), сім настоятелів монастирів, сім настоятелів соборних храмів і простих свя-

щеників. Собор ухвалив 15 правил, які, услід за митрополитом Маркієм, поділяють на три основні групи.

Перші чотири правила стосувалися заміщення посад у церкві. Собор засуджував практику купівлі єпископських кафедр та їх зайняття без згоди митрополита та «без обрання від князів і панів нашого грецького закону». Собор постановив відлучати від церкви порушників правил зайняття священних посад. Характерно, що Собор поширював дію цих правил і на великого князя: «У єпископи і у всякий ступінь священний ставити тільки гідних, після обшуку і за свідченням і порукою їхніх духовних батьків, а негідних зовсім не ставити, якщо і господар (тобто великий князь литовський) присилати буде: у такому разі «всім нам з митрополитом піти до господаря і оголосити негідність того негідного».

Друга група правил стосувалася регулювання поведінки духовних осіб і частково мирян:

1) всім єпископам без жодного перечення, окрім великої якої-небудь потреби, збиратися на церковні собори (правило 14);

2) від ігуменів і священників не відбирати церков без провини і без злочинів, вказаних у їх уставній грамоті. Нехтування своїми обов'язками тягне за собою відповідальність у вигляді тимчасового відлучення від богослужіння або повної його заборони (правило 7);

3) ченцям із своїх монастирів без волі ігумена зовсім не виходити і без відпускної грамоти від настоятеля ніде їх не приймати, вони не мають права богослужіння без благословення святительського (правило 12);

4) неодруженим попам і дияконам забороняється служити. Незаконний дозвіл на богослужіння, наданий овдовілому священнику, тягне для єпископа та митрополита позбавлення сану а для мирян — відлучення від церкви та прокляття (правило 6). Овдовілі попи та диякони могли лише співати на крилосі або прийняти чернечий сан). Священників і мирян, що піддалися неблагословенню і відлученню від свого єпископа, не допускати до церкви в інших єпархіях без волі їхнього єпископа;

5) священника без відпускної грамоти від єпископа в іншій єпархії не приймати (правило 5). Божественних правил (Кормчих) мирянам у себе не тримати, а хто стане тримати, так буде відлучений, поки не залишить їх (правило 13).

Третя група правил стосується ставлення світських людей до церкви і спрямована проти їхніх зловживань. Деякі православні князі і пани, користуючись в своїх маєтках правом подання, тобто обрання і призначення священників до парафіяльних церков, самі потім і відбирали ці церкви у священників без відома єпархіального архієрея. Інші з недбалості довго залишали у своїх маєтках парафіяльні церкви без священників. Інші наказували священникам священнодіяти у їхніх церквах без благословення архієрейського. Ще деякі відбирали у церков маєтки та інші церковні речі. Маючи все це на увазі, святителі, присутні на Соборі, визначили:

1) коли в маєтках православних князів і панів, що користуються правом подання, ми висвятимо до якої-небудь церкви священика або поблагословимо у ній співати раніше рукопокладеного і підтвердимо те нашою грамотою, то князі і пани не повинні у цього священика відбирати церкви без нашого відома святительського. Якщо священик у чомусь завинить, вони мають повідомити про його провину нам своїм писанням, і ми соборно її розглянемо, і якщо священик буде гідний відлучення, ми віддалимо його від церкви і віддамо її іншому священику нашим благословенням. Якщо ж князь або боярин самовільно відбере у священика церкву без його провини і без відома святительського, нам до тієї церкви священика не давати, поки не надана буде справедливість колишньому (правило 8);

2) якщо князь або боярин у своїх маєтках триматиме церкву в нехтуванні, без священика, три місяці, нам від себе послати до тієї церкви попа для хвали Божої і блага християн, живих і померлих (правило 9);

3) якщо за наказом князя або пана який-небудь священик почне священнодіяти у церкві без нашого благословення, то нехай буде він, за правилами, позбавлений свого сану (правило 11);

4) якщо князь або боярин відбере церковний маєток або що-небудь інше церковне, нам такому направити наш лист і благословення, щоб церковне віддав церкві, а якщо має справу щодо церковного маєтку, то відшукував би його за правом перед митрополитом. Якщо ж нашого листа і благословення не послухає, на такого послати відлучення церковне. Якщо які-небудь парафіяни, в будь-якій єпархії, почнуть опиратися цьому нашому законоположенню, так будуть від усіх нас соборно відлучені (правило 10)».

Останнє (15-е) правило було власне висновком Собору: «Якщо господар (тобто великий князь литовський) або які-небудь вельможі і власті присилатимуть до митрополита або єпископа, щоб виконати їх волю і порушити у будь-чому хоча б одну з покладених нами соборних постанов, то нікому з нас на те не осмілюватися, а всім нам з'їхатися, за власний рахунок, до митрополита і бити чолом господарю і непохитно стояти, щоб закон нашої православної віри не був порушений. ... А якщо хто-небудь з нас або майбутні після нас церковні пастирі за своїм нерадінням або скупістю захочуть переступити цю заповідь, покладену і затверджену нами, і за неї не постраждають, ті нехай будуть позбавлені свого сану». Отже, церковні ієрархи ухвалили норму, яку можна співвіднести хіба що з настановами святого Фоми Аквінського, який допускав і навіть обіцяв благословення непокорі державній владі, якщо остання переступає божественні закони.

Можливо, саме тому церковні ієрархи звернулися до державної влади з проханням підтвердити рішення собору владно-державним розпорядженням, але при цьому не втручатися в оперативно-управлінську діяльність церкви. Прохачі посилалися на відповідні привілеї Вітовта, Казимира, Олександра. Було виявлено, що в минулі часі державці не

мали права втручатися у справи, підсудні обом церквам — римській та православної.

У 1511 р. митрополит Київський та Галицький, православні єпископи литовських та руських областей ВКЛ отримали підтверджувальну грамоту Сигізмунда I щодо рішень Віленського собору, яка гарантувала недоторканність церковних повноважень, церковного суду, майна та доходів. Грунтуючись на цих давніх традиціях та документах, Сигізмунд I постановив: «маєт митрополит Йосиф и по нем будучи церкви свои Греческого закону у своей моцы мети, и пасти, и справовати их, и подавати по правилам святым епископы, и архимандриты, и игумены, и попы и дияконы, и всякий священнический чин Греческого закону; как духовных, так и светских судити и рядити, и всякие дела духовные справовати и благословляти, а непослушных и выступных встыгати и карати, водле права их и уставы Соборное Восточное церкви, никим невозбранно» [17, док. № 65, с. 82]. Крім того, грамотою наказувалося, щоб державні службовці (безвідносно до конфесії) «кривды церкви Божьей и митрополиту и епископам не чинили, и в доходы церковные и во вси sprawy и суды духовные не вступалися» [17, док. № 65, с. 82]. Якщо православні храми та парафії перебували на території володінь панів-католиків, вони все рівно мали подавати кандидатури на призначення священників тільки з благословення митрополита.

Принцип невтручання у внутрішні справи православної церкви проводився у статутній грамоті мешканцям Полоцької області (1511). Великий князь Олександр, посилаючись на своїх попередників, передусім, на Вітовта, зобов'язувався: «... в церкви Божьи и в именья церковные не вступатися, в дом Божий Святой Софии и в дом Божий Святого Спаса и в иные дома церковные нам не вступатися» [17, док. № 70, с. 87].

Автономія церкви та церковного суду забезпечувалася пересторогами та покаранням тим місцевим чиновникам, які свавільно втручались у справи церкви. Так, у 1494 р., відповідаючи на скаргу єпископа Смоленського Йосифа щодо втручання місцевої влади у церковну юрисдикцію, великий князь Олександр наказував смоленському наміснику Юрію Глібовичу та його наступникам: «штыбы еси его людей не судил не рядил» [6, док. № 118, с. 143]. Така ж позиція підтримки саме ієрарха православної церкви щодо визначення церковної юрисдикції була зайнята ним у спорі між полочанами та єпископом Вітебським та Полоцьким Лукою. Полочани стверджували, що певні люди мали бути підпорядковані парафії Софійського собору, Лука ж наполягав на власній юрисдикції над ними. Спір був вирішений на користь єпископа [6, док. № 209, с. 356–357].

Думається, рішення Віленського собору 1509 р., загальнодержавна підтверджувальна грамота Сигізмунда I, а також локальні та індивідуальні правові акти, приклади яких наведені вище, складають комплекс церковно-правових та державно-правових актів, що гарантували автономію православної церкви у ВКЛ. Система цих правових норм свідчить

про те, що у ВКЛ поступово складалась модель церковно-державних відносин, яка різко відрізнялася від Візантійської імперії та Київської Русі, де влада церкви була підпорядкована державній владі.

Зрозуміло, що ця автономістська модель, будучи кращою із можливих за відсутності державного статусу православної церкви, далеко не завжди втілювалася у реальне життя. Так, підтверджуючи право православної церкви на власну кадрову політику, великий князь все ж таки нерідко його порушував. Зокрема, це мало прояв у практиці роздачі єпископських кафедр та прийняття чолобиття, фактично, хабара за призначення на кафедру. Великокнязівська влада не тільки визнавала юрисдикцію церковного суду, але й силою державного примусу її підтримувала, про що свідчать матеріали юридичної практики. Так, у 1509 р. князь наказував війтам, бурмістрам, радцям видати для церковного суду всіх осіб, які, за словами митрополита Київського Йосифа «в тих местах незаконно мешкають, жоны поймуючи не венчаються и детей крестити не хотят, и на исповедь не ходят» [17, док. № 51, с. 63]. Схожі претензії були висловлені в окружній грамоті (1512) православним мешканцям Слонимського повіту з наказом підкоритися протопопу та іншим служителям православної церкви [17, док. № 77, с. 101].

Отже, політика великокнязівської влади щодо православної церкви у ВКЛ може бути визначена як прагматична і помірно толерантна. Боротьба за вплив державної влади на православну церкву завершилася тим, що була створена окрема від Москви православна митрополія, але при цьому право призначення київського митрополита не перейшло до князівської влади і залишилося за константинопольським патріархом.

Не визнаючи за православною церквою політичних прав, великі князі литовські, разом із тим, не порушували автономію православної церкви, зокрема, церковну юрисдикцію, забезпечували майнові права церкви і, як правило, ставали на її захист у випадку виникнення майнових спорів.

Л і т е р а т у р а

1. Мартос А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни / *А. Мартос*. — Минск: Белорус. Экзархат Русской Православной Церкви, 1990. — 299 с.
2. Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви: собр. соч. в 2 т. Т. 1 / *А. В. Карташев*. — М.: Терра, 1992. — 686 с.
3. Карпов Г. Ф. Очерки из истории российской церковной иерархии / *Г. Ф. Карпов*. — М.: Унив. тип., 1865. — 206 с.
4. Бычкова М. Е. Русское княжество и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: опыт сравнительно-исторического изучения политического строя / *М. Е. Бычкова*; РАН, Ин-т рос. истории. — М., 1996. — 175 с.
5. Марозава С. Да пытання пра перыядызацыю канфесійнай гісторыі Беларусі [Электронний ресурс] / *С. Марозава* // Гістар. альм. — 2002. — Т. 7. — Режим доступу: <http://kamunikat.net.iig.pl/www/czasopisy/almanach/07/07marozava.htm>.
6. Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1. — СПб.: Тип. II Отд. Его Императорского Величества канцелярии, 1846. — 375+24 +15 с.
7. Макарий (Булгаков), Митрополит Московский. История Русской Церкви. Кн. 5. Период разделения русской церкви на две митрополии. История Западнорусской,

- или Литовской митрополии (1458–1596). — М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. — 590 с.
8. Флоря Б. Н. Попытка осуществления церковной унии в великом княжестве Литовском в последней четверти XV — начале XVI века / *Б. Н. Флоря* // Славяне и их соседи. — М. : Наука, 1999. — Вып. 7 : Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVII веках. — С. 40–81.
 9. Беднов В. А. Православная Церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum) / *В. А. Беднов*. — Минск : Лучи Софии, 2002. — 432 с.
 10. Гудзяк Б. Криза і реформа: київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / *Б. Гудзяк*; пер. з англ. М. Габлевич; за ред. О. Турія. — Л. : Ін-т історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. — XVI + 426 с.
 11. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / *О. В. Русина*. — К. : Альтернативи, 1998. — 319 с.
 12. Казаков О. О. Московсько-литовська боротьба за давньоруські землі в кінці XV — на початку XVI ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / *О. О. Казаков*; Запоріж. держ. ун-т. — Запоріжжя, 1998. — 17 с.
 13. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. 1. 1361–1598 / под ред. Н. Костомарова. — СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1863. — 301+15 с.
 14. Антонович В. Б. История Литовской Руси : литографированные лекции / *В. Б. Антонович*. — 2-е изд. — К., 1882. — 318 с.
 15. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя / *Г. Сагановіч*. — Мінск : Энцыклапедыкс, 2001 — 412 с.
 16. Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка) / *А. О. Гурбик*. — К., 1998. — 318 с.
 17. Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 2. — СПб. : Тип. II Отд. Его Императорского Величества канцелярии, 1848. — 657 с.

А н о т а ц і я

Крумаленко М. В. Політика держави щодо православної церкви у Великому князівстві Литовському. — Стаття.

У статті розглядається проблема висвітлення правового становища руської православної церкви у Великому князівстві Литовському. Проаналізовані праці литовських, білоруських, українських, російських, польських вчених та дослідників інших країн, в яких піднімається проблематика правового становища руської православної церкви.

Ключові слова: правове становище, Велике князівство Литовське, православна релігія, православна церква.

А н н о т а ц и я

Крумаленко М. В. Политика государства относительно православной церкви в Великом княжестве Литовском. — Статья.

В статье рассматривается проблема освещения правового положения русской православной церкви в Великом княжестве Литовском. Проанализированы работы литовских, белорусских, украинских, российских, польских ученых и исследователей других стран, в которых поднимается проблематика правового положения русской православной церкви.

Ключевые слова: правовое положение, Великое княжество Литовское, православная религия, православная церковь.

S u m m a r y

Krumalenko M. V. Policy of the State in regard to Orthodox Church in Great Duchy of Lithuania. — Article.

In the article the author examined the problem of legal position of Russian orthodox church in the Grand Duchy of Lithuania. The author analyzed the study of Lithuanian, Belorussian, Ukrainian, Russian, Polish scientists and researchers from other countries, dedicated to the problems of legal position of the Russian orthodox church in the Grand Duchy of Lithuania.

Keywords: legal position, ethnic-religious group, Grand Duchy of Lithuania, orthodox religion, orthodox church.